

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

УДК 342.7

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-108>

Станіслав Володимирович Шевчук

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Факультет правничих наук Національного університету
«Києво-Могилянська Академія»
Київ, Україна

НАЛЕЖНА ПРАВОВА ПРОЦЕДУРА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ВИПЛАТ В РАМКАХ ОФІЦІЙНОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДОКТРИНИ УКРАЇНИ

Анотація. У роботі надається аналіз концепції належної правової процедури та її сучасне значення для конституційного права. Вона походить з англійської Великої Хартії Вольностей 1215 року й досі є чинною частиною конституційного права Сполученого Королівства, а також є частиною конституційного права США у вигляді конституційної формули «ніхто не може бути позбавлений життя, свободи і власності без належної правової процедури». Саме з цієї концепції походить ідея судового конституційного контролю, а сама концепція має подвійне значення: змістовне (субстантивне) та процесуальне. Змістовні вимоги належної правової процедури закладаються в основу діяльності сучасних конституційних судів по захисту конституції та основоположних прав та свобод: закони повинні мати легітимну мету, бути справедливими, розумними й обґрунтованими як щодо змісту, так і щодо їх застосування, тобто особа не може бути свавільно «позбавлена життя, свободи та власності», тобто захищає основоположні права особи від свавільних дій держави. У роботі наводиться історичне походження цієї концепції як інституту англійського права та практика Верховного суду США щодо застосування відповідних конституційних положень щодо належної правової процедури в аспекті перевірки відповідності конституції соціальної політики держави. Аналізується новітня практика та офіційна доктрина Конституційного Суду України щодо захисту соціально-економічних прав, у якій прослідковується вплив концепції належної правової процедури щодо змістовної оцінки законодавчих обмежень щодо соціально-економічних прав людини. Робляться відповідні висновки щодо стабільності та послідовності цього впливу з метою відходу від пострадянських консервативних позитивістських уявлень щодо конституційного права.

Ключові слова: Велика Хартія Вольностей, верховенство права, належна правова процедура, судовий активізм, право бути заслуханим, право власності, соціально-економічні права.

Stanislav V. Shevchuk

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of General Theoretical Law and Public Law
Faculty of Law National University «Kyiv-Mohyla Academy»
Kyiv, Ukraine

DUE PROCESS OF LAW AS A TOOL FOR PROTECTING SOCIAL BENEFITS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE OFFICIAL CONSTITUTIONAL DOCTRINE OF UKRAINE

Abstract. *The paper provides an analysis of the concept of due process of law and its contemporary significance for constitutional law. It originates from the English Magna Carta of 1215 and is still a valid part of the constitutional law of the United Kingdom, and is also part of the constitutional law of the United States in the form of the constitutional provision «no one shall be deprived of life, liberty, and property without due process of law.» The idea of judicial constitutional review was originated from due process of law, the concept itself has a double meaning: substantive and procedural. The substantive requirements of due process are the basis of the activities of modern constitutional courts to protect the constitution and fundamental rights and freedoms: laws must have a legitimate purpose, be fair, reasonable and justified both in terms of content and in terms of their application, that is, a person cannot be arbitrarily «deprived of life, liberty and property», that is, it protects the fundamental rights of a person from arbitrary actions of the state. The paper presents the historical origin of this concept as an institution of English law and the practice of the US Supreme Court on the application of relevant constitutional provisions on due process in terms of checking the constitutionality of the state's social policy. The latest practice and official doctrine of the Constitutional Court of Ukraine on the protection of socio-economic rights are analyzed, which traces the influence of the concept of due process on the substantive assessment of legislative restrictions on socio-economic human rights. Relevant conclusions are drawn regarding the stability and consistency of this influence in order to move away from post-Soviet conservative positivist notions of constitutional law.*

Keywords: *Magna Carta, rule of law, due process, judicial activism, right to be heard, property rights, socio-economic rights.*

ВСТУП

Соціальні й економічні права людини закріплені на найвищому рівні в нашій Конституції, тобто як і інші права є невід'ємними та невідчужуваними, гаранту-

ються та не можуть бути скасованими. Вони вимагають особливої ролі держави для їх забезпечення, а їх реалізація повністю від неї залежить в аспекті бюджетно-фінансового забезпечення. Закріплення цих прав на самому вищому, конституційному рівні є спільною тенденцією для всіх пострадянських країн Центральної та Східної Європи, в яких домінують дуже сильні патерналістські настрої щодо ролі держави в соціальному забезпеченні.

Незважаючи на те, що під час написання української конституції висловлювалися думки, що фіксація соціально-економічних прав у тексті Конституції зруйнує вільний економічний розвиток на засадах ринкової економіки, оскільки буде вимагати надмірні витрати з державного бюджету для їх забезпечення та гарантій, у Конституції України зафіксований широкий перелік соціально-економічних прав, а сама Україна проголошена соціальною державою. В якості аргументу наводилися приклади з конституцій країн розвинутих конституційних демократій, як США, де соціально-економічні права відсутні в тексті Конституції, і вони не належать до основоположних прав, що потребують конституційного захисту та відповідних гарантій, а Конституція США захищає свободу включно зі свободою договорів, як і основоположне право власності, що лежить у основі конституційного регулювання ринкових відносин.

Разом з цим відсутність закріплення на конституційному рівні соціально-економічних прав зовсім не означитиме, що соціальні державні виплати різноманітним соціальним групам та верствам населення, які потребують соціальної підтримки та захисту, не захищаються Конституцією. Тому актуальність роботи зумовлена необхідністю дослідження сучасного феномена держави «загального благоденства» США, в якій ці соціальні виплати захищаються на конституційному рівні не як соціально-економічні права, а через сучасне тлумачення Верховним Судом США конституційних положень щодо належної правової процедури («ніхто не може бути позбавлений життя, свободи та власності без належної правової процедури»), що залишаються без змін із моменту прийняття Білля про права 15 грудня 1791 року – V поправка до Конституції США 1789 року. Крім того, у роботі наводиться аналіз сучасної практики Конституційного Суду України щодо захисту соціально-економічних прав з урахуванням новітнього тлумачення частини третьої статті 22 Конституції України, що надано в 2018 році та дозволяє більш комплексно, реалістично й ефективно підійти до захисту цих прав на конституційному рівні. Те, що об'єднує підходи в США та Україні – це творча роль суддів у розширеному тлумаченні конституційних положень, тобто їх судовий активізм при застосуванні відповідних конституційних положень.

Метою дослідження є аналіз історичних передумов походження концепції належної правової процедури, що глибоко укорінена в англо-американському конституційному праві, її змістовного та процесуального аспектів, її зв'язок із принципом верховенства права, а також розвиток практики Верховного Суду США щодо розширеного тлумачення конституційних положень щодо належної

правової процедури при вирішенні питання конституційності соціально-економічного законодавства та захисту соціальних виплат для нужденних верств населення. В якості порівняння наводиться практика Конституційного Суду України щодо захисту соціально-економічних прав та зміни в тлумаченні частини третьої статті 22 Конституції України, що слугує конституційною основою для їх захисту.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі історичних передумов адаптації концепції належної правової процедури з моменту прийняття Великої Хартії Вольностей 1215 року до сучасного бачення Верховного Суду США змісту відповідних конституційних положень щодо належної правової процедури в аспекті конституційного захисту соціальних виплат. Це дає наочний приклад виправданого «судового активізму», тобто адаптації старих конституційних положень до нових умов соціально-економічного розвитку без необхідності внесення постійних змін до тексту Конституції. У роботі вперше в українській юридичній літературі розкривається зміст концепції належної правової процедури в її змістовному (субстантивному) та процесуальному аспектах, її зв'язок із принципом верховенства права та її адаптацією до захисту соціальних виплат через розширене тлумачення конституційних положень Верховним Судом США. Дослідження дозволяє оцінити ефективність діяльності Конституційного Суду України та його «судовий активізм», тобто його новітню практику щодо захисту соціально-економічних прав та сформулювати висновки та рекомендації для подальшого врахування в практиці застосування Конституції України.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження виконано з використанням комплексного підходу, що поєднує загальнонаукові та спеціальні методи, що дозволяють проаналізувати історичні умови виникнення та розвитку концепції належної правової процедури, її вкорінення в правових системах країн англо-американського права, а також її розвиток на конституційному рівні. На аналітичному рівні виконано збір та систематизацію судових рішень, монографій та наукових статей, присвячених формуванню та розвитку доктрини належної правової процедури, ролі Верховного Суду США в інтерпретації відповідних конституційних положень, а також ролі Конституційного Суду України в захисті соціально-економічних прав шляхом зміни практики застосування окремих положень Конституції України. На інтерпретаційному етапі було систематизовано дані для отримання висновків і рекомендацій.

У роботі застосовано такі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження як аналізу та синтезу (для систематизації інформації з різних джерел щодо історії виникнення та розвитку концепції належної правової процедури), індукції та дедукції (для встановлення причинно-наслідкових зв'язків у процесі захисту соціальних прав та соціальних виплат), абстрагування й узагальнення (дозволило визначити ключові тенденції щодо захисту соціальної сфери на конституційному

рівні в США та в Україні). Використання порівняльно-правового методу дозволило проаналізувати відмінності та спільні тенденції захисту соціально-економічних виплат на конституційному рівні через два різних підходи: через розвиток доктрини належної правової процедури в її субстантивному та процесуальному аспекті шляхом розширеного тлумачення відповідних конституційних положень та судового активізму Верховного Суду США та зміни практики захисту соціально-економічних прав шляхом через зміну тлумачення положень Конституції України її Конституційним Судом. Метод контент-аналізу застосовувався для дослідження рішень Верховного Суду США та Конституційного Суду України. Історичний метод дозволив простежити еволюцію концепції належної правової процедури та її втілення на конституційному рівні. Основою для аналізу стали рішення Верховного Суду США та Конституційного Суду України, відповідні конституційні положення та академічні публікації з цього питання. Запропонована методологія забезпечує повноту, репрезентативність та об'єктивність дослідження, що дозволяє отримати достовірні результати й зробити висновки про стан та перспективи розвитку практики Конституційного Суду України щодо захисту соціально-економічних прав.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Належна правова процедура (*due process of law*) – фундаментальна концепція конституційного права, яка походить із англо-американського (загального) права, що закладена в основу всіх сучасних правових систем, що керуються принципом верховенства права. Як зазначено в юридичному словнику Блека, це поняття позначатиме реалізацію права через судовий процес згідно з нормами та принципами з метою досягнення справедливості та захисту основоположних прав [1, с. 346]. Англійське слово «*due*» має завжди в юридичному сенсі значення відповідальності в певних зобов'язаннях, а у конституційному праві – обов'язок держави забезпечити право на справедливий суд, якщо особа позбавляється або неправомірно обмежується в своїх найважливіших якостях як «життя, свобода та власність». Концепція «належної правової процедури» майже завжди аналогічна принципам природної справедливості, а слово «*due*» в американському сенсі інтерпретується як «розумна», «справедлива» та «притаманна» [2].

Концепція належної правової процедури має подвійне значення: змістовне (субстантивне) та процесуальне. Змістова (субстантивна) належна правова процедура – це конституційні вимоги (вимоги природного права) до законів та інших нормативно-правових актів держави – бути справедливими, розумними й обґрунтованими як щодо змісту, так і щодо їх застосування, тобто особа не може бути свавільно «позбавлена життя, свободи та власності», тобто захищає основоположні права особи від свавільних дій держави. Особа, чиї основоположні права порушуються державою, має право на незалежний та безсторонній суд, який забезпечує її процесуальні права (право бути заслуханою; право знати, у чому вона

обвинувачується, право на доступ до матеріалів справи, право надати докази своєї невинуватості тощо) тобто з урахуванням процесуального аспекту належної правової процедури.

На це подвійне значення вказує вікторіанський професор А. Дайсі при визначенні першого елементу принципу верховенства права, «ніхто не може зазнавати покарання або на законних підставах зазнавати фізичних страждань чи матеріальних збитків, окрім як у разі явного порушення приписів права, що встановлюється звичайним юридичним порядком у звичайних судах країни. У цьому сенсі верховенство права протиставляється будь-якій системі правління, що ґрунтується на здійсненні особами, що при владі, широких, свавільних або дискреційних повноважень без обмежень» [3]. Як зазначає з цього приводу інший видатний англієць, суддя та лорд Т. Бінгем, «думка Дайсі була чіткою. Якщо вам чи мені зазнавати покарання, то не через порушення якогось правила, вигаданого, щоб нас засудити, а як наслідок доведеного порушення чинного припису права. І факт цього порушення має бути встановлено в судах звичайної юрисдикції, а не в органі звичайної юрисдикції (*виконавча влада – СШ*), якому бракує незалежності та безсторонності» [4, с. 3–4].

Отже, належна правова процедура в змістовному та процесуальному аспектах слугує основою реалізації принципу верховенства права та є першим його елементом у визначенні А. Дайсі. Хоча, як помічає у цьому зв'язку професор Д. Галіган, у той час, коли працював А. Дайсі належна правова процедура в її субстантивному змісті (жодних дій проти особи без уповноваження законом) містилася в самому принципі верховенства права, а її процесуальне значення – просто в процедурі в звичайних судах як фактор боротьби з державним свавіллям [5, с. 179].

Історично концепція належної правової процедури походить із Великої Хартії вольностей 1215 року Англії (*Magna Carta Libertatum*), положення 39, яке є чинним на сьогодні в юридичному сенсі – «жодна вільна людина не може бути заарештована, ув'язнена, позбавлена власності, оголошена поза законом, вигнана або іншим чином знедолена, окрім як за законним рішенням рівних їй за становищем і за законом країни (*per legem terrae*)».

Це фундаментальне конституційне положення знайшло своє відображення в тексті V та XIV Поправок до Конституції США – держава не може ухвалювати та застосовувати закони, що позбавляють особу життя, свободи й власності без належної правової процедури. Саме Е. Коук у своєму манускрипті «Інститути англійського права», що написана у 1628 році та присвячена вивченню англійської правової системи, термін *per legem terrae* позначив як еквівалент терміну належна правова процедура, саме так він розумівся як фундаментальний принцип, що походить із природного права, яке знаходиться в основі англійського права, закони та звичай королівства мають бути справедливими. Термін «за законом країни», що вживається в статті 39 Великої Хартії Вольностей відображує при-

родну справедливість, тобто не писані закони, а закони (принципи) природного права, та особливості загального права Англії, в основі якого, на думку В. Блекстоуна, лежить ідея «правління розуму» (*rule of reason*). Тобто природне право та його принципи визначають функціональну основу стародавній концепції «за законом країни», до якої входили «Загальне право, Статутне право, Звичай Англії» [6]. Наприкінці XIX ст. цю ідею Е. Коука, що у Великій Хартії Вольностей під «законом країни» розуміється саме належна правова процедура, повторив суддя ВС США Д. Гарлан (*Hurtado v California*, 110 US 516 (1884)) [7].

Як зазначається в англійській юридичній літературі, англійське право має переважну процесуальну основу та орієнтованість: процедури слугують необхідним інструментом для досягнення справедливості; процедури є механізмом реалізації концепції належної правової процедури та досягнення процесуальної справедливості; процедури є життєвою, живою складовою принципу верховенства права» [5, с. 168].

Належна правова процедура – це застосування природного права (фундаментальні цінності конституційного рівня) для забезпечення справедливості, коли особа позбавляється таких найважливіших якостей як життя, свобода та власність, а також визнання необхідності судового захисту основоположних прав від державного свавілля та їх процесуальні гарантії. Як зазначив з цього приводу Апеляційний суд штату Нью-Йорк у справі *Stuart v. Palmer* (1878), «належна правова процедура заснована на першому принципі природного права, який є старішим за перші писані конституції, а саме на тому, що особа не може бути позбавлена життя, свободи або власності без надання їй можливості бути заслуханою для захисту своїх прав» [8].

У цьому зв'язку не можна не згадати рішення Другого Сенату Конституційного Суду України № 8-р(II)/2024 від 18.07.2024: «В англо-американській і в європейській континентальній правових традиціях діють конституційні засоби судового контролю тримання під вартою особи. У нормах англійських актів – *Magna Carta* 1215 року та *Habeas Corpus Act* 1679 року – започатковано послідовне розуміння того, що вільна людина не може бути позбавлена свободи без судового рішення, в якому мають бути зазначені підстави ув'язнення. Це процедурне право стало передумовою для розвитку ідеї конституції й ефективних гарантій захисту людської свободи» [9]. Конституційний Суд України для обґрунтування свого рішення не лише звертається до історичних пам'яток англійської юридичної думки, зокрема до Великої Хартії вольностей 1215 року, а й звертає увагу на процесуальний аспект належної правової процедури, зокрема на найважливішу процесуальну гарантію особи право бути заслуханою: «Конституційний Суд України зазначає, що право бути заслуханим (почутим) як складова права на судовий захист підлягає реалізації до моменту вжиття державою, її органами чи посадовими особами будь-яких заходів, які можуть негативно вплинути на особу, її права й свободи. Це право впливає з основоположних засад судочинства, що, зокрема,

expressis verbis викладені в приписах частини другої статті 129 Конституції України (рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення обвинуваченому права на захист), і реалізація цього права не залежить від його встановлення та/чи детальної регламентації в спеціальному законодавстві. Тільки за умови дотримання права особи бути заслуханою в суді суд може виконати свій конституційний обов'язок – незалежно й неупереджено, ураховуючи точку зору заінтересованої особи, розглянути всі конкретні аспекти в справі та на підставі цього видати обґрунтоване (умотивоване) рішення суду» [9].

Концепція належної правової процедури вимагає не лише гарантій для основних процесуальних прав особи, але і захищає «субстантивні» права, тобто основоположні права особи (право власності, свобода слова та віросповідання тощо) від держави, та накладає обмеження на законодавчу владу. Порушенням належної правової процедури буде вважатися втручання держави в основоположні права особи, тому що тоді держава позбавляє особу свободи за відсутності правових підстав на такі дії.

Таким чином, належна правова процедура – це не лише конституційна гарантія процесуальних прав особи, а й конституційні критерії оцінки законів на предмет відповідності конституційним цінностям, та, насамперед, їх легітимної мети. Як зазначають із цього приводу професори Р. Барнетт і Е. Берник, «належна правова процедура вимагає від судів оцінки законодавчих актів у аспекті досягнення легітимної мети, оскільки ціль належної правової процедури полягає в забороні свавільної влади, коли «свавілля» визначається в контексті досягнення цілей легітимними урядами, що створюються народом для їх досягнення, як і заборони, якими наділяє Конституція ці уряди для досягнення цих цілей» [10]. Свавільна влада держави завжди є владою узурпованою, оскільки її здійснення не відповідає необхідності досягнення легітимних цілей, а «закони країни», у тому числі й у аспекті природного права, ніколи не уповноважують владу на її свавільні дії. Якщо закони є несправедливими та свавільними, а їх легітимна мета невідома, тоді вони точно не відповідають конституційним положенням про належну правову процедуру, тобто насамперед вони повинні відповідати критеріям «природної справедливості».

Тому, наприклад, якщо власність особи буде примусово відчужена державою без уповноваження законом на такі дії – це буде порушенням належної правової процедури в її змістовному аспекті. Теж саме стосується випадку, коли держава порушує основоположне право або свободу (їх сутнісний зміст), що містяться в Конституції – це буде означати позбавлення свободи в широкому сенсі, тому що держава не має повноважень на такі дії, і, таким чином, порушує конституційні положення щодо належної правової процедури в її субстантивному аспекті.

Із концепції *per legem terrae* (в аспекті змістовної належної правової процедури) походить стародавня англійська концепція судового конституційного контролю: акти Корони, що суперечать «законам країни» або належній правовій процедурі є свавільними та такими, що не вповноважені статутним або загальним правом. Закони в субстантивному сенсі мають застосовуватися належно і з метою досягнення та гарантії справедливості в кожній конкретній справі. Крім того, на акти Корони мають бути накладені обмеження, що походять із цієї концепції й у випадку їх суперечності цій концепції, вони визнаються свавільними та такими, що прийняті без належних підстав, оскільки всі офіційні органи держави (Король, суди, адміністративні органи) підпадають під дію цих «законів країни» або належної правової процедури; жодна особа не може бути позбавлена «життя, свободи та власності», а лише згідно з «законом країни»; таке позбавлення має відбуватися згідно з певними процедурами.

Отже, концепція належної правової процедури в її субстантивному аспекті висуває конституційні вимоги щодо якості законів, що повинні відповідати легітимній меті та бути узгоджені з фундаментальними цінностями конституційного рівня: «повноваження законодавця здійснюються відповідно з певними фундаментальними цінностями, і дії, які порушують ці цінності повинні визнаватися такими, що порушують належну правову процедуру; власність, яка відчужена без правових підстав, є власністю, яка відчужена без належної правової процедури» [11]. Тому мета конституційного контролю з позиції концепції належної правової процедури полягає в перевірці обґрунтування, що надається державним органом, у наявності легітимної мети прийнятого акту (закону), та відповідності цієї мети фундаментальним цінностям конституційного рівня.

Достатньо довгий період часу з моменту початку своєї діяльності Верховний Суд США визнавав лише процесуальний аспект належної правової процедури при оцінці першого соціального законодавства з урахуванням того факту, що соціально-економічні права не містяться в тексті Конституції США. Зміни почалися в 1897 році в рішенні по справі *Allgeyer v. Louisiana*, де Суд визнав, що конституційні положення щодо належної правової процедури захищають не лише фізичну свободу особи, а й такі її невід'ємні елементи як право самостійно обирати місце роботи й проживання, право заробляти собі на життя будь-якими законними способами та вільно укладати договори для досягнення цих цілей [12], тобто право заробляти собі на життя підпадає під субстантивний елемент належної правової процедури.

Справжній прорив стався в справі *Lochner v. New-York* (1905) [13], коли Верховний Суд США звернув увагу на субстантивний елемент цієї концепції як інструмент захисту від державного свавілля: «належна правова процедура захищає свободу договорів і приватну власність від необґрунтованого втручання держави». Більшість суддів ВС США визнала, що закон штату Нью-Йорк перше соціальне законодавство, що захищає права найманих працівників, порушує свободу до-

говору, а отже, право на свободу, гарантоване належною правовою процедурою. Суд також постановив, що закон штату Нью-Йорк не пройшов тест на раціональну основу для визначення конституційності дій уряду. Більшість аргументувала це тим, що Закон про пекарні не має раціональної основи, оскільки тривалий робочий день не підриває суттєво здоров'я працівників, а робота в пекарні не є особливо небезпечною.

Надалі практика Верховного Суду США відходить від вузького розуміння свободи договору між підприємцями та найманими працівниками як основи належного функціонування ринкової економіки, в яку не втручається держава, до більш широкої оцінки соціального законодавства, що в певних аспектах починає стосуватися конституційного контролю на предмет відповідності належній правовій процедурі, зокрема в напрямку визнання конституційною соціальної політики держави, у тому числі через забезпечення нужденних верств населення різноманітними державними соціальними виплатами. При цьому практика ВС США почала розвиватися в напрямку визнання за цими соціальними виплатами такого статусу, що наближається до захисту права власності.

Як зазначав з цього приводу професор Г. Джонс, держава загального добробуту повинна розглядатися як джерело нових прав, і таким правам повинні бути надані відповідні матеріальні та процесуальні гарантії такі ж самі, що надаються традиційному праву власності [14, с. 154–155]. Цю тенденцію конституціоналізації соціальних виплат як права власності всебічно аналізує на доктринальному рівні професор Ч. Рейх у своїй статті «Нова власність», де він чітко підмічає загальну тенденцію посилення ролі держави в процесі перерозподілу суспільного багатства в результаті проведення соціальної політики. Такий перерозподіл почав набувати гігантського, імперського масштабу, а добробут усе більшого числа людей почав залежати від держави, а не від приватної власності [15, с. 733]. Отже, конституційний захист соціальних виплат починає здійснюватися через конституційні положення щодо належної правової процедури, але в аспекті «власності», а не «свободи».

Так, у Рішенні по справі *Goldberg v. Kelly* (1970) Верховний Суд США зазначив, що, коли держава позбавляє особу соціальних виплат без надання їй можливості бути заслуханою до моменту такого позбавлення, порушує процесуальну належну правову процедуру, що закріплена в XIV поправці до Конституції США [16].

У Рішенні по справі *Board of Regents v. Roth* (1972) Верховний Суд наголосив, що «інтереси власності захищені положенням про належну правову процедуру та охоплюють значно більше, ніж володіння нерухомістю, речами чи грошима», тобто відкрив шлях для конституційного контролю щодо соціального законодавства в аспекті «позбавлення власності» конституційного положення належної правової процедури, а «положення XIV Поправки про процесуальний захист власності (належна правова процедура – СШ) є гарантією захисту інтересів особи в особливих пільгах» [17].

У цій справі Верховний Суд США також зазначив, що не всі пільги й інші соціальні виплати підпадають під захист конституційного положення щодо належної правової процедури, а лише ті, які мають характер інтересу власності (*property interest*), підлягають захисту на рівні з правом власності: «... щоб мати інтерес власності в пільзі особа повинна мати більш ніж абстрактну потребу чи бажання. Вона повинна мати більше ніж одностороннє її очікування. Вона повинна, натомість, бути законно вповноваженою [мати правомірну вимогу] на її отримання. Метою такого давнього інституту як власність є саме захист таких вимог, на які люди покладаються в їх повсякденному житті, таке покладання не може бути свавільно порушене», тобто Суд звернув увагу на важливість дотримання конституційного принципу обґрунтованих сподівань щодо цих соціальних виплат.

Однак при цьому Суд підкреслив, що «особа, яка отримує соціальні пільги відповідно до законодавчих чи адміністративних стандартів, що визначають умови за яких такі пільги надаються, має інтерес у подальшому отриманні таких пільг, який захищається положенням про належну правову процедуру» [18].

Як відзначив Верховний Суд США у справі *Goldberg v. Kelly* (1970): «Сьогодні може вважатися реалістичним розглядати соціальні пільги скоріш в якості «власності», аніж «благодійних виплат». Більшість із існуючого в цій країні добробуту має форму прав, що не підпадають під концепцію власності в традиційному загальному праві. Як було вірно зазначено, «суспільство сьогодні побудовано навколо набутих від держави прав (*entitlements*). ... Багато з найважливіших із цих прав зараз походять від уряду: субсидії фермерам та підприємцям, забезпечення маршрутів літаків та частот для телевізійних станцій, довгострокові контракти в сфері оборони, космосу та освіти, соціальні пенсії тощо. Такі гарантії, будь-то приватні чи публічні, вже не розглядаються як розкіш чи благодійні виплати; для їх одержувачів вони є суттєвими, повністю заслуженими, і ні в якому разі не благодійними...» [17].

Якщо в США соціальна політика держави щодо підтримки малозабезпечених верств населення у вигляді різноманітних бюджетних виплат набула конституційного захисту не через інститут соціальних прав, що закріплені в Конституції, а через розширену інтерпретацію Верховним Судом США конституційного положення щодо належної правової процедури, то в Україні соціальні права були закріплені в Конституції саме як права, що мають захищатися так само, як і основоположні права та свободи, тобто отримали рівний із ними статус. До цих прав відносяться право на соціальний захист (ст. 46), право на достатній життєвий рівень (ст. 49), право на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 49) тощо.

Конституційний Суд України при захисті цих соціальних прав у аспекті соціальних виплат держави довгий час застосовував вузьке тлумачення частини третьої статті 22 Конституції України як таке, що не допускає зменшення державою розміру соціальних виплат, їх перерозподілу або скасування: «У рішеннях

Конституційного Суду України зазначалося, що пільги, компенсації, гарантії є видом соціальної допомоги і необхідною складовою конституційного права на достатній життєвий рівень, тому звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції України не допускається (рішення Конституційного Суду України від 06.07.1999 № 8-рп/99, від 20.03.2002 № 5-рп/2002, від 17.03.2004 № 7-рп/2004, від 01.12.2004 № 20-рп/2004» [19]). Причому як зазначено у Рішенні Конституційного Суду України від 11.10.2005 № 8-рп/2005, «звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики» [19]. Отже, на думку Конституційного Суду України, термін «звуження», що вживається в частині третій статті 22 Конституції України, це «зменшення кількості благ або інших кількісно вимірюваних показників», і тому зменшення, скасування та перерозподіл соціальних виплат державою є неконституційним.

Нове розуміння частини третьої статті 22 Конституції України щодо захисту соціальних прав було надано Конституційним Судом України у двох рішеннях у 2018 році: від 22.05.2018 № 5-р/2018 та від 07.11.2018 № 9-р/2018, в яких він переглянув свою практику щодо захисту соціальних прав у аспекті нового розуміння частини третьої статті 22 Конституції України.

Так, у Рішенні від 07.11.2018 № 9-р/2018 Конституційний Суд України зазначив, що «фінансування соціальних та інших зобов'язань держави має бути реальним та здійснюватися відповідно до її фінансово-економічних можливостей. За юридичною позицією Конституційного Суду України в разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків із метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства; проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю (абз. 5 пп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-р/2018)» [20].

У свою чергу, як зазначено у Рішенні Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-р/2018: «Звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини є їх обмеженням. Верховна Рада України повноважна ухвалювати закони, що встановлюють обмеження, відповідно до таких критеріїв: «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Консти-

туцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» (абз. 3 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 №2-рп/2016)» [21].

Отже, Конституційний Суд України зробив важливий висновок щодо застосування частини третьої статті 22 Конституції України, який полягає в тому, що звуження конституційних прав і свобод є їх обмеженням, а звуження змісту й обсягу існуючих конституційних соціальних прав людини є конституційно допустимим, якщо таке звуження буде відповідати загальним конституційним критеріям допустимості законодавчих обмежень щодо прав людини. Ці критерії були сформульовані Конституційним Судом України 1 червня 2016 року в Рішенні по справі №2-рп/2016. У цьому ж Рішенні Конституційний Суд України надав нове тлумачення частини третьої статті 22 Конституції України, які «необхідно розуміти так, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності» (абз. 10 пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини)» [20]. Тобто, конституційний захист згідно з ч. 3 ст. 22 Конституції України стосується лише тих соціальних прав, які набули конституційного статусу з урахуванням конституційних критеріїв оцінки законодавчих обмежень.

Конституційний Суд України підтвердив у цих двох рішеннях, що соціальні виплати держави мають конституційний статус, якщо це пов'язано з позитивним обов'язком держави щодо утвердження та забезпечення соціальних конституційних прав, причому конституційний захист безпосередньо отримують лише ті виплати, що зазначені в Конституції. Так, щодо змісту статті 46 Конституції України Конституційний Суд України зазначає наступне: «Право громадян на соціальний захист є комплексним, його зміст визначають як Конституція, так і закони України. Згідно з ч. 1 ст. 46 Конституції України складовими права громадян на соціальний захист є право на забезпечення їх у разі: 1) повної, часткової або тимчасової втрати працездатності; 2) втрати годувальника; 3) безробіття з незалежних від них обставин; 4) старості; 5) в інших випадках, передбачених законом. Конституційний Суд України вважає, що складові конституційного права громадян на соціальний захист, зазначені в пунктах 1–4 цього абзацу, не можуть бути скасовані законом.

Не може бути скасоване законом також право на пенсійне забезпечення, яке, як зазначив Конституційний Суд України, «є складовою конституційного права на соціальний захист. Згідно зі статтею 46 Конституції України це право гаранту-

ється загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення» (абз. 1 п. 5 мотивувальної частини Рішення від 11.10.2005 № 8-рп/2005).

Водночас інші складові права на соціальний захист не конкретизовані в частині першій статті 46 Основного Закону України або в інших його статтях, визначає Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, тому вона може змінити, скасувати або поновити їх при формуванні соціальної політики держави за умови дотримання конституційних норм і принципів [19].

ВИСНОВКИ

Належна правова процедура особливо в її змістовному (субстантивному) аспекті поки не отримала достатньої уваги в українській юридичній літературі. Разом з цим саме зі змістовного аспекту походить ідея судового конституційного контролю за законами, які мають бути справедливими, не порушувати сутнісний зміст прав людини та мати легітимну мету. Сама ідея конституційного контролю, як було встановлено ще у справі *Marbury v Madison* (1803) [22] Д. Маршалом, полягає у тому, що «при проголошенні того, що має бути найвищим законом країни (*law of the land*), вперше згадується сама Конституція, і цей ранг мають не закони Сполучених Штатів загалом, а лише ті, що приймаються відповідно до Конституції», тобто мають на увазі змістовні (субстантивні), а не лише формальні та процесуальні критерії оцінки відповідності законів Конституції, які походять саме з стародавньої концепції англійського права – належної правової процедури. Закони, які не відповідають цим конституційним критеріям, не можуть бути «законами країни».

Останнім часом практика Конституційного Суду України бурхливо розвивається в цьому напрямку, що свідчить про значний вплив цієї концепції на практичну діяльність українського органу конституційної юрисдикції з метою відходу від пострадянських позитивістських уявлень про конституційне право. Зокрема, це виявляється в рішеннях Конституційного Суду України, в яких сформульовані критерії оцінки конституційності законів під впливом концепції належної правової процедури: закони не можуть бути свавільними, мати легітимну мету, бути справедливими, пропорційними та не порушувати сутнісний зміст прав людини; особі належить імпліцитне право бути заслуханим тощо.

У цій статті наводиться приклад судового активізму Верховного суду США, який надав стародавнім конституційним положенням щодо належної правової процедури нового значення з урахуванням соціально-політичних змін у суспільстві та необхідності конституційної оцінки соціальної політики держави. Таким чином, існує феномен «живої конституції», яка розвивається через рішення судового органу конституційної юрисдикції й не потребує внесення постійних змін до її тексту.

Конституційний Суд України також шляхом судового активізму змінив свою практику тлумачення частини третьої статті 22 Конституції України з метою ефективного, раціонального й адекватного захисту соціальних прав людини, які отримали найвищий конституційний захист, саме через змістовні аспекти оцінки законів особливо в контексті аналізу законодавчих обмежень щодо соціальних прав людини конституційного рівня. Тому розуміння концепції належної правової процедури в її змістовному та процесуальному аспектах дозволяє краще розкрити юридичну природу Конституції, зміст та перспективи розвитку конституційного контролю та сучасну практику Конституційного Суду України щодо захисту соціально-економічних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Black's Law Dictionary. 6-th ed. West Publishing, 1991.
- [2] Agarwal C. Due Process of Law and Natural Justice. URL: <https://www.manupatra.com/roundup/323/Articles/duet%20process%20of%20law.pdf>
- [3] Appendix 5: Paper by Professor Paul Craig: The Rule of Law. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldselect/ldconst/151/15115.htm>
- [4] Бінгем Т. Правовладдя / за заг. ред. С. Головатого ; перекл. з англ. В. Кастеллі, Д. Шкрюби. Київ : 2024. 212 с.
- [5] Galligan D. Due Process and Fair Procedures. Oxford: Clarendon Press, 1996. 537 p.
- [6] Coke E. The Second Part of the Institutes of the Laws of England. London : W. Rawlings, 1681. 744 p.
- [7] Hurtado v California, 110 US 516. 1884. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/110/516/>
- [8] Stuart v. Palmer. 1878. URL: <https://www.casemine.com/judgement/us/5914cf65add7b04934821675>
- [9] Рішення Конституційного Суду України № 8-р(II)/2024 від 18.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>
- [10] Barnett R. E., Bernick E. D. *No Arbitrary Power: An Originalist Theory of the Due Process of Law*. 60 Wm & Mary L Rev. 1599. 2019.
- [11] Dred Scott v. Sanford. 1857. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/60/393/#tab-opinion-1964280>
- [12] Allgeyer v. Louisiana. 1897. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/165/578/>
- [13] Lochner v New-York. 1905. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/198/45/#annotation>
- [14] Jones H. The Rule of Law and the Welfare State. Columbia Law Review. 1958. Vol. 58. P. 143–156.
- [15] Reich C. The New Property. The Yale Law Journal. 1964. Vol. 73. P. 733–787.
- [16] Goldberg v. Kelly. 397 U. S. 254. 1970. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/397/254/>
- [17] Board of Regents v. Roth. 408 U. S. 564. 1972. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/564/>
- [18] Flemming v. Nestor, 363 U. S. 603. 1960. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/363/603/>

- [19] Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2005 №8-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>
- [20] Рішення Конституційного Суду України від 07.11.2018 №9-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>
- [21] Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 №5-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>
- [22] *Marbury v Madison*. 1803. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/5/137/>

REFERENCES

- [1] Black's Law Dictionary. (1991). 6-th ed. West Publishing.
- [2] Agarwal, C. Due Process of Law and Natural Justice. Retrieved from <https://www.manupatra.com/roundup/323/Articles/due%20process%20of%20law.pdf>
- [3] Appendix 5: Paper by Professor Paul Craig: The Rule of Law. Retrieved from <https://publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldselect/ldconst/151/15115.htm>
- [4] Bingham, T. (2024). Law and Order. In S. Holovaty (Ed.); translated from English by V. Castelli, & D. Shkryoba. Kyiv.
- [5] Galligan, D. (1996). Due Process and Fair Procedures. Oxford: Clarendon Press.
- [6] Coke, E. (1681). The Second Part of the Institutes of the Laws of England. London: W. Rawlings.
- [7] *Hurtado v California*, 110 US 516. (1884). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/110/516/>
- [8] *Stuart v. Palmer*. (1878). Retrieved from <https://www.casemine.com/judgement/us/5914cf65add7b04934821675>
- [9] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (2024, July, №8-п(II)/2024). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>
- [10] Barnett, R. E., & Bernick, E. D. (2019). *No Arbitrary Power: An Originalist Theory of the Due Process of Law*. 60 Wm & Mary L Rev. 1599.
- [11] *Dred Scott v. Sanford*. (1857). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/60/393/#tab-opinion-1964280>
- [12] *Allgeyer v. Louisiana*. (1897). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/165/578/>
- [13] *Lochner v New-York*. (1905). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/198/45/#annotation>
- [14] Jones, H. (1958). The Rule of Law and the Welfare State. *Columbia Law Review*, 58, 143–156.
- [15] Reich, C. (1964). The New Property. *The Yale Law Journal*, 73, 733–787.
- [16] *Goldberg v. Kelly*. 397 U. S. 254. (1970). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/397/254/>
- [17] *Board of Regents v. Roth*. 408 U. S. 564. (1972). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/564/>
- [18] *Flemming v. Nestor*, 363 U. S. 603. (1960). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/363/603/>
- [19] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (2005, October, №8-пн/2005). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>
- [20] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (2018, November, №9-п/2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>

- [21] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (2018, May, № 5-p/2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>
- [22] Marbury v Madison. (1803). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/5/137/>

Станіслав Володимирович Шевчук

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Професор кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Факультет правничих наук Національного університету

«Києво-Могилянська Академія»

04070, вул. Г. Сковороди, 2, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0982-598X>

Stanislav V. Shevchuk

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Professor of the Department of General Theoretical Law and Public Law

Faculty of Law, National University «Kyiv-Mohyla Academy»

04070, 2 H. Skovorody St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шевчук С. В. Належна правова процедура як інструмент захисту соціальних виплат в рамках офіційної конституційної доктрини України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №3. С. 108–124.

Suggested Citation: Shevchuk, S. V. (2025). Due Process of Law as a Tool for Protecting Social Benefits Within the Framework of the Official Constitutional Doctrine of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(3), 108–124.

Стаття надійшла / Submitted: 15/07/2025

Доопрацьовано / Revised: 15/08/2025

Схвалено до друку / Accepted: 29/09/2025